

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ

У сучасному українському мовознавстві тривають дискусії щодо багатьох питань, пов'язаних з основною синтаксичною одиницею, оскільки не усталилося єдиного розуміння й трактування цього поняття. Суперечливі питання зумовлені винятковою мовною і мовленнєвою розгалуженістю та складністю цього синтаксичного явища. Але послідовно виділяються такі його ознаки: граматична (непредикативна одиниця); функціональна (номінативний мовний засіб, який дає розчленовану назву предметам, ознакам, діям); структурна (одиниця-конструкція, яка складається як мінімум з двох повнозначних слів і є мінімальним контекстом для слова); семантична (конструкція, якій властива семантико-синтаксична організація).

Під час виділення словосполучення з речення можуть виникнути труднощі, пов'язані з його неоднозначним тлумаченням у лінгвістичній науці. Огляд дискусійних питань, пов'язаних зі словосполученням, – об'єкт, синтаксичний зв'язок, ступінь семантичного злиття компонентів тощо – і є метою нашої статті.

В. Виноградов і Н. Шведова вважають, що словосполучення не становлять ті поєднання, які утворені сурядним зв'язком [1]. У сучасному українському мовознавстві існують різні підходи до встановлення об'єкта словосполучення. Так. А. Мойсієнко, І. Арібжанова, В. Коломийцева та ін. вважають, що “<...>словосполучення являє собою сполуку головного й залежного слів <...>, смислове та граматичне поєднання двох або більшої кількості слів на основі підрядного граматичного зв'язку для вираження непредикативних семантико-синтаксичних відношень” [6; с.170] .

Вважаємо доцільним спиратися на погляди І. Вихованця [2], О. Пономарева [5], К. Шульжука [8] та інших, згідно з якими словосполучення утворюється на основі підрядного або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень.

Більшість науковців доводять, що не всі сполучення слів у реченні є синтаксичними словосполученнями. Зокрема не є словосполученнями: предикативне ядро речення (*Учні будуть читати. Трава зелена. Ліс шумить*); аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш відомий, найменш вдалий, буду доповідати*); синтаксично нерозкладні конструкції і фразеологізми (*Липова Долина, сім книг, байдики бити, пекти раків*).

Вважаємо, що синтаксичний зв'язок є найважливішим чинником у визначенні об'єкта словосполучення. З-поміж різних підходів у сучасному українському мовознавстві утверджується погляд, згідно з яким виділяють підрядні і сурядні словосполучення.

У підрядних словосполученнях виділяють головний і залежний компоненти; у них реалізуються всі форми підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання. У сурядних словосполученнях поєднуються однофункціональні компоненти. Ці словосполучення поділяються на класи за такими ознаками: відкритий / закритий сурядний зв'язок; сполучниковий / безсполучниковий сурядний зв'язок. Відкриті сурядні словосполучення вирізняються тим, що в них може бути об'єднаний необмежений ряд компонентів як за допомогою сполучників, так і безсполучниково (*і сум, і радощі, і лихо, і ...; ні перший, ні другий, ні ...; то блискавка, то грім, то шквал, то ...; симпатичні, гарні, молоді ...; небо, зірки, кохання ...*). У закритих сурядних словосполученнях поєднується лише два компоненти (*юний, але поважний; не літо, а зима; як теоретик, так і практик; не тільки з батьком, але й з дідом*).

У сучасному синтаксисі використовують різні терміни стосовно структури словосполучень: прості – складні, прості – ускладнені,

непоширені – поширені, елементарні – неелементарні. Найприйнятнішими, на наш погляд, є терміни “просте словосполучення” і “складне словосполучення”, паралельно з якими доцільно використовувати терміни “елементарне словосполучення” і “неелементарне словосполучення”.

Прості (елементарні) словосполучення складаються з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним чи сурядним зв'язком (*синє небо; книга поета; не нарікай, а навчи; високий дуб; сміятися й радіти*). До простих належать і словосполучення, що включають до свого складу аналітичні форми слова (*будемо розмовляти до ранку; увечері почало дощити*), фразеологізми (*працювати не покладаючи рук; жити душа в душу; любив тримати камінь за пазухою*), семантично неподільні поняття (*дівчина з карими очима; людина середнього віку*). Основним принципом для виділення простого словосполучення є його неподільність на мінімальні зразки в тому разі, коли воно складається з трьох і більше слів.

Складні (неелементарні) словосполучення – поєднання елементарних словосполучень на основі сурядних і підрядних зв'язків, які складаються мінімально з трьох повнозначних компонентів і більше (*густий листяний ліс; турбуватися про малих дітей; юний і веселий, але вдумливий*). Складні словосполучення можуть бути розкладені на кілька простих. Найчастіше це такі поєднання: просте словосполучення і залежне від нього слово (*джерельна / цілюща вода, глибоке / синє море, старий / грабовий ліс*); головне слово і залежне від нього словосполучення (*дивитися / цікавий фільм, школа / бального танцю, достойний / кращої долі*).

Поєднання компонентів сурядних словосполучень визначається характером сурядних сполучників: зіставно-протиставні та градаційні сполучники визначають межі поділу компонентів словосполучення, а єднальні й розділові стосуються здебільшого лише конкретного слова (*молодий і веселий, але вдумливий; не спорт, але фізкультура і йога*).

Найчастіше вживаються сурядні словосполучення відкритої структури (*білі, рожеві й попелясті; читають, пишуть, думають*).

У складних словосполученнях часто поєднуються сурядні і підрядні словосполучення (*романи й оповідання письменника; роздуми й спогади вчителя*).

Проблемним питанням синтаксису є ступінь семантичного злиття компонентів словосполучення, відповідно до якого вони можуть бути вільні і синтаксично неподільні (нечленовані). У синтаксично вільних словосполученнях кожен компонент виконує роль окремого члена речення (*подякувати друзі, велика родина, газети і журнали*). У синтаксично неподільних словосполученнях лексична автономність одного з компонентів послаблена. Таке словосполучення функціонує як один член речення (*більшість учнів, середнього зросту, о п'ятій годині*).

Узагальнюючи позицію сучасних науковців, вважаємо, що до синтаксично неподільних словосполучень належать: числівник із залежним іменником (*два хлопці, багато зошитів*); відчислівниковий іменник із залежним іменником (*сотні людей, половина шляху*); іменник із значенням сукупності, міри, об'єму, обсягу з залежним іменником (*група студентів, відро води*); займенник із залежним іменником або займенником, що мають значення частини від цілого, одного з груп (*дехто з нас, хтось із лікарів*); іменник або займенник із залежним іменником або займенником, з'єднаних прийменником *з*, що мають значення сумісності або сукупності (*батько з матір'ю, ми з тобою*); іменник із залежними словами типу *з очима, з лицем, з носом, вдачі, росту* і прикметниками до них (*дівчина з голубими очима, людина веселої вдачі*); іменник із залежним порядковим числівником (*перші квіти, другого січня*); іменник із залежним займенником або прикметником, які вказують на кількісну ознаку (*кожний, останній, наступний, попередній, жодний – кожний учень, жодного порушення*); два іменники, поєднані за допомогою прийменників

із і до, з і на, від і до (*із Києва до Львова, від початку і до кінця*); займенник із прикметником типу (*щось важке, хтось дотепний*); два іменники, головний з яких означає початок, середину, кінець (*початок місяця, край землі*); іменник із залежним прикметником, який несе на собі основне значення (*український борець, київські каштани*); перифрази (*корінь життя – жень-шень, зелене золото – ліс*); метафори (*малиновий дзвін, золота осінь*).

За традиційного підходу до аналізу морфологічної природи стрижневого слова (І. Вихованець, К. Шульжук, М. Каранська та ін.) розрізняють: дієслівні (*читати книгу, думав про майбутнє, написати листа*); субстантивні (*запахна конвалія, ніхто з студентів, безмежний степ*); ад'єктивні (*дорожчий над усе, третій зліва, достойний поваги*); адвербіальні (*трохи холодно, дуже легко, спекотно влітку*).

Ця класифікація нерідко доповнюється врахуванням морфологічної природи підпорядкованого компонента. Так, дієслівні словосполучення можуть бути дієслівно-субстантивними (*читати вірші*), дієслівно-інфінітивними (*підійшов привітати*), дієслівно-адвербіальними (*швидко бігти*) тощо. Деякі мовознавці диференціюють субстантивні словосполучення на іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові.

Дискусійним питанням вважаємо також семантику словосполучень, оскільки необхідно зважати на тип синтаксичного зв'язку. Так, у підрядних словосполученнях синтаксисти розрізняють три основні типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні (означальні) – відношення ознаки до предмета (*мій учитель, зошит учня, людина в окулярах*); об'єктні (субстанціальні) – відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак (*добувати нафту, оглянути місто, неуважний до справ*); адвербіальні (обставинні) – відношення обставини до дії, процесу, стану, якості (*працювати влітку, ідучи на світанку, занадто високі*).

Крім цих основних типів семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення, у деяких наукових працях називають також суб'єктні – в яких залежна форма називає діяча, виконавця дії (*вихований бабусяю, занесені піском*) та комплетивні – в яких залежна форма доповнює інформативну недостатність стрижневого слова (*чотири учні, багато паперу*) [6; с.179-180]. У деяких словосполученнях можуть співіснувати різні граматичні значення, тобто їх семантика є синкретичною: *пісня* (яка? про що?) *про рушник* – атрибутивно-об'єктні відношення; *мандрівка* (коли? яка?) *восени* – атрибутивно-обставинні відношення.

У сурядних словосполученнях виділяють чотири основні типи відношень: єднальні (*пісня і праця; учитель, порадник, друг*); протиставні (*суворий, але добрий; не вічність, а мить*); розділові (*сніг або дощ; то мовчить, то розмовляє*); градаційні (*не тільки батьки, а й діти; не лише співчуває, але й допомагає*).

Отже, підрядні і сурядні словосполучення відрізняються не тільки синтаксичними зв'язками, а й сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

У сучасній синтаксичній науці переважає думка, що підрядні словосполучення утворюються трьома формами підрядних зв'язків: узгодженням, керуванням, приляганням. Окремі вчені (Є. Кротевич, О. Сиротиніна та ін.) виділяють ще й кореляцію як окрему форму підрядного зв'язку.

Узгодження (форму підрядного зв'язку, за якої граматичні форми залежного компонента зумовлюються формами головного слова), науковці диференціюють на повне і неповне. Повним є узгодження в роді, числі й відмінку (*літній день, густий ліс, яскрава зоря, виконана робота, твій зошит*). Неповним є таке узгодження, коли не співпадає одна або дві граматичні ознаки (*місто Київ, жінка-інженер, дівчина-боєць*).

Специфічним є узгодження в кількісно-іменникових сполуках, де відбувається розподіл відмінкових форм між узгодженням і керуванням: у формах родового, давального, орудного і місцевого відмінків реалізується узгодження, а у формах називного і знахідного – керування: *п'ять книжок* (керування); *п'ятьох книжок, п'ятьма книжками* (узгодження).

Мовознавець О. Скобликова диференціює узгодження на власне граматичне (у роді, числі, відмінку): *мій зошит, зелений гай*; смислове (пов'язане з іменниками подвійного роду): *цей сирота і ця сирота*; умовно-граматичне (до незмінних форм додається ад'єктивна форма середнього роду): *голосне “ура”, щось близьке* [4; с.178].

Аналізуючи керування (форму підрядного зв'язку, за якої головне слово вимагає від залежного певної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми), необхідно пам'ятати, що його специфіка ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. Відповідно розрізняється керування: дієслівне (*захоплюється музикою, купити книгу, усміхатися матері*); іменникове (*написання повісті, розмова про друзів, допомога інтернату*); прикметникове (*притаманний людині, вірний слову, повний води*); прислівникове (*сумно людині, більше місяця, далеко від міста*).

За формою залежного слова розрізняється керування: власне відмінкове: (*завдячуємо долі, захоплення шейпінгом*); прийменниково-відмінкове: (*розповідати про мандрівку, зустріч із друзями*).

За ступенем необхідності залежного слова для розкриття змісту головного керування диференціюють на сильне і слабе (терміни в науковий обіг увів О. Пешковський). Сильне керування – така залежність від головного слова, за якої між залежним і головним словом наявний тісний зв'язок і відповідні семантико-синтаксичні відношення. Найрельєфніше сильне керування простежується тоді, коли головним словом виступає: перехідне дієслово (*узяв книгу, написав вірш*); префіксальне дієслово, префікс якого дублюється з залежною

прийменниково-відмінковою формою (*з'їхати з гори, забігти за хату*). За сильного керування, крім того, залежне слово може мати форму орудного відмінка зі значенням знаряддя праці (*орав плугом*).

При слабкому керуванні залежне слово, зумовлене смислом висловлювання або характером конструкції, може виражатися формою будь-якого відмінка (крім зазначених вище): *капає з даху, стояв на дорозі, писати другу, говорив із батьком*. До слабого керування належать також орудний предикативний (*був інженером*), орудний суб'єкта в пасивних конструкціях (*записка передана кур'єром*), давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях (*не бути козі на торзі, а свині на ярмарку*). Дехто з науковців [4] пропонує вивести слабе керування за межі цієї форми підрядного зв'язку й трактувати його як прилягання, але, на думку А. Мойсієнка та інших синтаксистів [6], це призведе до невиправданого розмежування фактів, що мають однакову граматичну природу, а разом з тим і до порушення єдиного класифікаційного принципу в розмежуванні узгодження, керування й прилягання.

Аналізуючи прилягання (форму підрядного зв'язку, коли головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм), необхідно з'ясувати його різновид залежно від граматичних особливостей головного слова: придієслівне (*розповідала натхненно*), приіменникове (*відпочинок влітку*), прикметникове (*набридливі восени дощі*), придієприкметникове (*довго очікуваний поєдинок*), придієприслівникове (*голосно розмовляючи*). Типовими морфологічними формами залежних слів є прислівники (*їде гордовито*), дієприслівники (*розмовляє вагаючись*) та інфінітиви (*намагатися допомогти*).

До важливих дискусійних питань сучасного синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних приляганням. Традиційним є погляд, згідно з яким залежні слова при приляганні виражаються прислівниками, дієприслівниками та інфінітивами. Така аргументація

ґрунтується на морфологічній основі. Деякі українські вчені схиляються до того, що прилягають і відмінкові форми. Так, в “Українській мові: Енциклопедії” подано, що залежні слова при приляганні також можуть бути виражені прийменниково-відмінковими формами [7; с. 490]. У “Синтаксисі української мови” К. Шульжук зазначає, що при відмінковому приляганні переважають обставинно-означальні та власне обставинні відношення, наприклад: *По садах вітри гасаять* (С. Васильченко); *Зашумить наді мною ліщина рідним співом лісів та гаїв* (П. Воронько) [8; с.37-38].

Отже, у теорії словосполучення ще й дотепер існує чимало дискусійних питань, зумовлених мовною і мовленнєвою складністю одного з основних синтаксичних явищ, яке доцільно вивчати в триєдиному вимірі: в аспектах лексичної семантики, граматичного оформлення і виконуваної функції.

1. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Русская грамматика: в 2 т. [ред. кол. Н.Ю. Шведова и др.]. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
4. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке / Е.С. Скобликова. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
5. Сучасна українська мова. Синтаксис: навчальний посібник / за ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В. Коломийцева та ін. – К.: Знання, 2010. – 374с.
7. Українська мова: Енциклопедія [ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Відомості про автора

Герман Вікторія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора Інституту філології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

Домашня адреса: м. Суми, вул. Ковпака, буд.91, кв.110, 0661559679.

Резюме

У статті розглядаються дискусійні питання сучасного синтаксису, пов'язані зі словосполученням як синтаксичною одиницею, – об'єкт, синтаксичний ступінь синтаксичного зв'язку компонентів тощо. Висвітлюються граматичні, функціональні, структурні та семантичні особливості словосполучення.

Ключові слова: словосполучення, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення, ступінь семантичного злиття компонентів.

Резюме

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы современного синтаксиса, связанные со словосочетанием как синтаксической единицей, – объект, синтаксическая связь, степень семантической близости компонентов и т.д. Анализируются грамматические, функциональные, структурные и семантические особенности словосочетания.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксическая связь, семантико-синтаксические отношения, степень семантической близости компонентов.

Resume

The article considers the discourse issues of modern syntax, connected with the phrase as syntactic unit, – object, syntactic connection, degree of semantic proximity of components etc. Grammatical, functional, structural and semantic features of the phrase are analyzed.

Keywords: phrase, syntactic connection, semantic-syntactical relations, degree of semantic proximity of components.

Словосполучення: дискусійні питання сучасного синтаксису.

Словосочетание: дискуссионные вопросы современного синтаксиса.

Phrase: discussion questions of modern syntax.

Вікторія Герман. Виктория Герман. Victoria German.